

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MAARİFÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Dünya tarixində böyük iz buraxmış, elmin, biliyin gücünə dayanan, feodalizmdən kapitalizmə keçid dövrünün məhsulu olan maarifçilik ədəbiyyatda da böyük bir mərhələ təşkil edir. Maarifçilik dünya xalqlarında müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif şəraitdə müxtəlif şəkildə yaranmasına baxmayaraq bütün xalqlarda termin kimi “qaranlıqdan aydınlığa çıxaran işıq” mənasında işlənir.

Maarifçiliyin tarixi, nə zaman yaranması dünya xalqlarında dəyişkəndir. Belə ki, maarifçilik məfkurəsinin ilk addımlarını biz XVII əsrdə Qərbi Avropada görməyə başlayırıq. “Maarifçilik feodalizmin dağılması və kapitalizmin bərqərar olması dövrünün fəlsəfi, hüquqi, ictimai və bədii ideyalar sistemidir” [3, s. 71]. Yaxın və Orta Şərqdə, habelə Azərbaycanda maarifçilik Avropa ölkələrindən sonra yaranmağa başladı. Artıq XIX əsrin əvvəllərində biz Azərbaycanda yaranmış olan maarifçiliyin özünü büruzə verdiyinin şahidi oluruq. Həmin əsrin 30-40-cı illərində biz artıq “ilk maarifçilərimiz” ifadəsini işlədirik. Amma təbii ki şərti olaraq “XIX əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycan maarifçiliyi yaranmışdır” ifadəsini işlətsək də, bəzən ədəbiyyatımızın tədqiqatında onun yaranmasını, rüşeym halında olaraq daha əvvəlki dövrlərə aid edənlər də vardır. Belə ki, Azərbaycanda maarifçiliyin xronoloji əhatə dövrünü genişləndirib onun ömrünün daha uzun hesab edərək digər cərəyanlarla birləşdirmək hallarına da rast gəlinir. Bu tədqiqatlarda Azərbaycanda milli maarifçiliyin məhz ilk mərhələsi kimi orta əsrləri, XII-XVII əsrləri göstərmişlər. Bu düşüncədə olan tədqiqatçılardan Z.Göyüşovun fikri belədir: “Bu dövrün maarifçilik ideyaları X.Şirvani, N.Gəncəvi, Ə.Marağeyi, M.Füzuli və bu kimi böyük orta əsr mütəfəkkirlərinin əsərlərində yaranmışdır. Onları tam hüquqlu orta əsr maarifçiləri adlandırmaq olar.” Təbii ki bu fikirlərə normal yanaşsaq, onların gözü ilə baxsaq, həmin dövrlərdə istər N.Gəncəvi, istər M.Füzuli yaradıcılığında, ya da digər sənətkarların əsərlərində biz maarifçilik adı altında olan hökmdarların zülmünə, ədalətsizliyinə qarşı çıxışları “maarifçi hökmdar”, yaxud da avamlığın, savadsızlığın qarşısını almaq üçün həmin sənətkarların biliyə, ağıla, sənətə üstünlük vermələrini, onların nəsihətlərini maarifçi görüşləri, maarifçiliyin ilk rüşeymləri kimi götürə bilərik. Amma bunları maarifçilik məfkurəsi yaxud maarifçilik cərəyanı adı altında götürə bilmərik, çünki məhz bunlar tək bir dövrə, yəni qədim, ya da orta əsrlər deyil də, qədimdən indiyə qədər olan dövrlərdə hər zaman olmuşdur ədəbiyyatımızda və indi də vardır. Yəni bu fikir həm elmi, həm də metodoloji baxımdan düzgün görünür. Çünki maarifçiliyin yaranmasına təkən verən kapitalizmin inkişafı, ondan doğan elmi-texniki biliklərlə təbiəti öyrənmək, insanı feodalizmdən azadlığa çıxarmaq, bir sözlə, maarifçiliyi yaradan müəyyən tarixi şərait-ictimai-siyasi, iqtisadi inkişaf və mühit idi. Ona görə də maarifçiliyi qətiyyətli şəkildə quldarlıq dövründən feodalizmə qədər olan tarixə aid etmək düzgün gəlmir.

Feyzulla Qasımzadə “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında Azərbaycanda maarifçilikdən danışarkən onu üç yerə ayırır. Hətta “təşəkkül”, “kamil” və “süqut” terminlərini bu üç mərhələ üçün işlədir. Eyni zamanda Azərbaycanda maarifçilik dövrünün ilk mərhələsini 30-40-cı illər kimi götürmüşdür.

Xülasə, maarifçiliyin hansı dövrdə yaranıb ömür sürməsi haqqında fikirlər rəngarəngdir. Amma yəqin edirik ki, maarifçiliyin yaranıb ədəbiyyatımıza ilk ayaq açdığı dövr, sərhədlərinin başladığı zaman XIX əsrin 30-40-cı illəri olmuşdur. Maarifçiliyin yaranması ilə yanaşı onun mərhələlərə ayrılması məsələsi də ədəbiyyatımızda öz yerini almışdır. Buna görə də bu dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçiliyin ilk dövrləri kimi götürə bilərik. Bu mərhələdə hələ maarifçilik rüşeym halında özünü göstərirdi. Bu dövrdə M.Nəvvab, İ.Qutqaşınlı, A.Bakıxanov kimi sənətkarlar maarifçiliyin ilkin mərhələsində maarifçi mütəfəkkirlər sayılırlar.

İlk Azərbaycan maarifçiliyinin öncül nümayəndələrinin başında Abbasqulu Ağa Bakıxanov durur. Azərbaycançılıq ideologiyasının, maarifçi zəminin yaranmasında, sözsüz ki, A.Bakıxanovun əməyi və yeri danılmazdır. İstər elmi, istər bədii yaradıcılığında öz maarifçi dünyagörüşünü çatdırmışdır. Bakıxanovun maarifçilik yolunda məqsədi cəmiyyəti maarifləndirmə yolu ilə kamil şəxs formalaşdırıb, ədalətli mühit qurmaq olmuşdur. Buna görə də əsərlərində elmin, biliyin rolunu əsas hesab edirdi.

Bakıxanovun “Kitabi-nəsihət”, “Təhziübül-əxlaq” əsərində aydın şəkildə görürük ki, A.Bakıxanov inanırdı ki, ideal mühit, ideal cəmiyyət yaratmaq üçün başlıca olaraq cəmiyyətdəki insanların əxlaqi hərəkətlərini yüksəltmək, onları yaxşılaşdırmaq, aqlın köməkliyi ilə pislilikləri yox etmək mümkündür. Elə “Təhziübül-əxlaq” əsərində “gəncləri pis əməllərdən çəkindirmək, onlarda nəci və gözəl əxlaqi normaları tərbiyələndirməkdir” [6, s. 146].

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində maarifçi ədəbiyyatın ilk rüşeymlərini qoyanlardan biri olan İsmayıl bəy Qutqaşınlı olmuşdur. Fransız dilində olmasından asılı olmayaraq “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsində vətənpərvərlik ön planda olmuş, Rəşid bəyin simasında tərbiyələnmək, azad şəkildə, hüquqlarını bilərəkdən yaşamaq fikirləri verilmişdir.

Maarifçiliyin Azərbaycan ədəbiyyatında inkişaf dövrü kimi bu əsrin 50-60-cı illəri sayılır. Maarifçilik mükəmməlləşir, realist ədəbiyyatın önəmli qolunu təşkil edir. Belə bir zamanda da Şərqdə davam edən maarifçilik hərəkatının ən öncül nümayəndəsi Axundov olmuşdur. “Axundovun bədii yaradıcılıq metodu maarifçilik dövrünün realizmidir, Axundov həm maarifçi, həm də realistdir [5, s. 107].

Həmin dövrlərdə açılan Qori müəllimlər seminariyasının müsəlman şöbəsinin yaradılması üçün çalışan Axundzadə bu kimi söyləri ilə cəmiyyəti maarifləndirməyə can atırdı. Bundan başqa Axundovun yeni əlifbaya keçmək üçün verdiyi mübarizə də maarifçilik fəaliyyətinin bünövrəsidir. Yeni əlifba üçün 30 ildən artıq bir müddətdə çalışan Axundov inanırdı ki,

bu məsələ maariflənməyin başlıca yollarından biridir. Axundov maarifçi realizmin istəyinə uyğun olaraq dram janrında əsərlər yazdı. Məhz özünün də dediyi kimi teatr əsərləri yazmaqla xalqın gözünü açmaq, insanları müasir ruhda yetişdirmək istəyirdi. Əsərlərində xüsusilə tənqid yolu ilə cəmiyyətdə olan nöqsanları açıb göstərməyə çalışan Axundov komediyalarında da bu üsuldən istifadə etməyə üstünlük vermişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçiliyin sonrakı mərhələsi kim XIX ikinci yarısı və 70-90-cı illər götürülür. Bu mərhələdə maarifçilik bütün sahələrə yayılaraq, sanki hərəkət halını almışdı.

Azərbaycan maarifçiliyinin tarixində ən böyük iz buraxan hadisələrdən biri də maarifçi Həsən bəy Zərdabi ilə Nəcəf bəy Vəzirovun 1873-cü ildə milli teatr yaratmaları idi. Teatr maarifçilərin əlində bir silah idi. Hansı ki teatr vasitəsilə insanları oyanmağa çağırırdılar. Əvvəl Axundovun “Hekayəti-vəzir-xani-Lənkəran”, daha sonra “Hekayəti-mərdi-xəsis” əsərləri teatrda tamaşaya qoyuldu.

Bu dövrdə Həsən bəy Zərdabi Azərbaycan maarifçiliyində əvəzolunmaz yer tutan “Əkinçi” qəzetini nəşr etdirmişdir. İki il fəaliyyət göstərsə də, “Əkinçi” qəzeti maarifçiləri ətrafına toplaya bilmişdi və o dövrün bir çox problemlərini işıqlandırmağı bacarmışdı. Əhməd bəy Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov kimi maarifçilərimiz müxtəlif qəzetlər nəşr edərək əllərindən gələni əsirgəməmişlər bu yolda.

Beləliklə, bu illərdə, yəni 70-90-cı illəri maarifçiliyin hərəkət halına çevrilməsi dövrü adlandırdığımızın səbəbi də teatrın yaranması, milli mətbuatımızın ərsəyə gəlməsi, yeni məktəblərin kütləvi şəkildə açılması və eyni zamanda təhsil üçün dərslərlərin hazırlanması, rus və qərb ədəbiyyatı nümunələrinin öz dilimizə tərcümə edilərək oxuculara çatdırılması idi. Məhz bu dövrə maarifçi ədəbiyyatının da yeniliklərindən sayılırdı tərcümə ədəbiyyatı.

XIX əsrin 90-cı illərdə Axundov davamçısı, varisi olan Nəcəf bəy Vəzirov dram əsərlərində cəmiyyətin eyiblərini, təhsilə, maariflənməyə qarşı olan etinasızlığı ifşa etmişdir. Axundovun yaradıcılığı, dramaturgiyası- komediyaları ilə tanışlığı N.Vəzirovdə bu sahədə həvəs yaratmışdır.

Nəriman Nərimanovun maarifçiliklə bağlı fikirləri hələ Qori Müəllimlər Seminariyasında oxuduğu vaxtlardan başlamışdır. Sonralar yazdığı həm dram əsərlərində, həm də publisistik yaradıcılığında cəmiyyətin inkişafının qabağında əngəl olan məsələləri aydınlığa çıxarmış, mənəvi cəhətdən zəif olan xalqın qurtuluşunun yollarını aramışdır. İlk əsərlərindən olan “Nadanlıq” və “Şamdan bəy” əsərlərində yazıçı maarifçilik mövqeyindən çıxış etmişdir. Nadanlıq əsərində köhnə adət-ənənələrə, nadanlıq qarşı mübarizə, yeniliyin qələbəsi kimi məsələlərə ön plandadır. Yaxud digər bir əsəri olan “Şamdan bəy”də “Nərimanovun maarifçilik dünyagörüşü öz ictimai və əxlaqi məzmununa görə yeni keyfiyyətlər kəsb edir” [3, s. 76].

Maarifçiliyin hərəkət halını aldığı bu zaman kəsiyi sadəcə nəsrə yaxud dramaturgiyamızda deyil, poeziyamızda da özünü göstərirdi. Seyid Əzim Şirvaninin yazdığı şeirlərində, xüsusilə satiralarında geridəqalmış xalqı, cahilləri gülüş hədəfi edərək maarifçiliyi dəstəkləyirdi. Maarifçi realizmin nümayəndəsi olan Seyid Əzim Şirvani o dövrdə tək poeziyası ilə deyil, hazırladığı dərslərlər vasitəsilə, mətbuat sahəsindəki rolu ilə də maarifləndirmə xəttini aparmışdır.

XX əsrin əvvəllərində isə maarifçilik realizmlə yanaşı romantizm metodunda da mövcud olmuşdur. XX əsrin əvvəlindən Azərbaycan maarifçiliyi siyasiləşmiş, “Vətən, millət yaxud Avropalaşmaq” şüarları istər romantik, istərsə də realist maarifçilərimizin dilərində olmuşdur.

Ümumiyyətlə, maarifçilik xalqın, cəmiyyətin taleyi ilə əlaqəli hadisələri həll etməyə çalışmış, cəmiyyətdə heç bir təbəqəni ayırıb ona üstünlük verməmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov Bədirxan. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 552 s.
2. Əlimirzəyev Xəlil. Klassiklərimizin ideal və poetik sənət dünyası. II cild. I cild. Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 556 s.
3. Əlimirzəyeva Rəvayət. Nəriman Nərimanovun yaradıcılığında maarifçi ziyalı problemi. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 144 s.
4. Əliyeva Zöhrə. Azərbaycan maarifçiliyi və dünya ədəbi-nəzəri fikri. Bakı: Səda, 2008, 113 s.
5. Qarayev Yaşar. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 258 s.
6. Qasımlı Feyzulla. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 552 s.
7. Rzayev Yaşar. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və Təhsil, 2015, 220 s.

Açar sözlər: maarifçilik, dramaturgiya, realizm, maarifçi ziyalı obrazlar

Key words: enlightenment, dramaturgy, enlightened images, realism

Ключевые слова: Просвещение, драма, просветительские реалии, реализм

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MAARİFÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçiliyin yaranma səbəbləri, keçdiyi mərhələlər və maarifçi ziyalılar tədqiqatına cəlb edilmişdir. Bildiyimiz kimi, maarifçilik əvvəl Qərbi Avropada yaranmış, daha sonra Yaxın və Orta Şərqdə, XIX əsrdən isə Azərbaycanda yaranmışdır. Azərbaycanda yaranmış maarifçilik inkişaf edərək bir neçə mərhələ keçmişdir. Məqalədə də həmin mərhələlər araşdırılmış, həmçinin maarifçiliyin ədəbiyyatımızdakı əsərlərdə əks edilməsi haqqında yazılmışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatının böyük bir dövrünü əhatə edən maarifçiliyin bədii əksini biz M.F.Axundov, A.Bakıxanov, İ.Qutqaşlı, N.Vəzirov kimi sənətkarların yaradıcılığında görə bilərik.

EDUCATIONAL ISSUES IN AZERBAIJANI LITERATURE

Summary

The article examines the reasons for the emergence of enlightenment in Azerbaijani literature, its stages and enlightened intellectuals. As we know, enlightenment first appeared in Western Europe, then in the Middle East, and in Azerbaijan since the 19th century. Enlightenment in Azerbaijan has developed and gone through several stages. The article examines these stages, as well as the reflection of enlightenment in the works of our literature. In general, we can see the artistic reflection of the Enlightenment, which covers a large period of Azerbaijani literature, in the works of artists such as M.F.Akhundov, A.Bakikhanov, I.Gutgashinli, N.Vazirov.

ВОПРОСЫ ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

В статье рассматриваются причины возникновения просветительства в азербайджанской литературе, его этапы и просвещенная интеллигенция. Как известно, просветительство сначала появилось в Западной Европе, затем на Ближнем Востоке, а с XIX века в Азербайджане. Просвещение в Азербайджане развивалось и прошло несколько этапов. В статье рассматриваются эти этапы, а также отражение просветительства в произведениях нашей литературы. В целом мы можем видеть художественное отражение эпохи Просвещения, охватывающей большой период азербайджанской литературы, в творчестве таких художников, как М.Ф.Ахундов, А.Бакиханов, И.Гутгашинли, Н.Вазиров.

Rəyçi: dos. J.Hüseynova